

УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Загальний стан кримінально-виконавчої системи країни є показником рівня її правового розвитку. Саме тому сучасна політика держави у реформуванні кримінально-виконавчої системи України передбачає комплекс заходів, серед яких головну роль виконують заходи соціального, економічного, політичного, правового, організаційного та культурно-виховного характеру.

На сучасному етапі становлення правової системи України кримінально-виконавче законодавство являє собою сукупність юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі виконання покарань, визначених у вироку суду.

Кримінально-виконавче законодавство України [2, 28–44; 3, 21] встановлює порядок і умови відбування покарання і застосування заходів виховного впливу до осіб, засуджених до позбавлення волі і виправних робіт, порядок відбування покарання особами, засудженими до направлення в дисциплінарний батальйон, виконання та відбування інших видів кримінального покарання, а також порядок діяльності установ і органів, які виконують вироки до цих видів покарання, і участі громадськості у виправленні і вихованні засуджених. Теоретично кримінально-виконавче законодавство України має своїм завданням забезпечення виконання кримінального покарання з тим, щоб воно не тільки було карою за вчинений злочин, але виправляло та виховувало засуджених у дусі точного виконання законів, відвертало вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також сприяло викорененню злочинності.

У різні часи проблема кримінально-виконавчої системи України розглядалася в роботах М. Платека, Г. Шестакова, В. Дрьоміна, А. Носенка, та саме І. Сергеев і Р. Калюжний концентрували свою увагу на проблемах реформування кримінально-виконавчої системи України.

Як показав аналіз літератури, питанню удосконалення кримінально-виконавчої системи України приділено недостатньо уваги. В зв'язку з цим, в межах даної статті виділимо та розглянемо деякі організаційно-правові питання реформування кримінально-виконавчої системи України та розкриємо можливі шляхи їх вирішення.

У розвинених країнах захист прав в'язнів є основою демократичної карної політики. Визнання суспільством факту, що в'язні лишаться його членами, яке дозволяє їм зберігати більшість прав громадян і гарантує їм специфічні права, зумовлені їх статусом ув'язнених, є втіленням головних засад гуманізму та суспільної солідарності. Суспільство розглядає ув'язнених осіб як в'язнів, а позбавлення їх волі — лише як початок тяжких випробувань. Однак цілком інший погляд, що ув'язнення само собою є доволі жорстоким покаранням, повільно поширюється серед законодавців і громадськості. Ця зміна у ставленні

до осіб, позбавлених волі, сталася завдяки впливу на національне законодавство міжнародних норм та поширенню демократії у багатьох країнах, а також глибшому усвідомленню прав людини. Тому однією з ланок правової реформи, що проводиться у нашій державі, є розробка законодавства, що регулює виконання кримінального покарання. Ще в 1989 році СРСР підписав «Венские соглашения», на підставі яких були прийняті зобов'язання привести своє законодавство у відповідність з міжнародними актами про захист прав людини, в тому числі і в сфері боротьби зі злочинністю, у відповідності з якими держави-учасники повинні «забезпечувати, щоб з усіма особами, що тримаються під вартою, поводитися гуманно та з повагою до їх особистості». Наступний Виправно-трудоий кодекс України був прийнятий 23 грудня 1970 року, який став базисом для розбудови системи виконання покарань, яка з невеликими змінами діяла до недавнього часу. Вже за часів незалежної України розпочалася робота по оновленню кримінально-виконавчого законодавства. Окрім кодексу, були прийняті інші нормативно-правові акти, що регулювали порядок виконання покарання (Закон України «Про адміністративний нагляд», Закон України «Про застосування амністії в Україні», Положення про порядок здійснення помилування осіб, засуджених судами України, Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань та т. ін.). Нарешті, у 2003 році був прийнятий новий Кримінально-виконавчий кодекс України [3, 21–42], в якому була задекларована низка гуманістичних положень та концепцій. Проте механізм втілення їх у життя ще не налагоджений. Кримінально-виконавче законодавство України знаходиться ще на досі низькому рівні. Тому треба окреслити основні принципи реформування кримінально-виконавчої системи на найближчий період.

Крім того, аналіз міжнародних правил, резолюцій та угод [6, 3–5; 11, 35–48; 14, 21–34] у сфері прав в'язнів свідчить, наскільки важлива ця проблема і яка велика розбіжність між фактичною ситуацією та юридичним статусом в'язнів в Україні та теоретичними міжнародними стандартами. Розглянувши міжнародно-правові акти (пакти, конвенції та ін.) та проаналізувавши у відповідності до них кримінально-виконавче законодавство України [4, 1214–1223; 6, 3–5; 7, 861–865; 12, 4–8], можна дійти висновку, що треба частіше звертатися до реалій життя засуджених осіб в Україні і намагатися приблизити їх до теоретичних принципів кримінально-виконавчого права. Наприклад, Моніка Платек, викладач криміналістики Інституту кримінального права Варшавського університету з Польщі, досліджуючи проблеми в'язнів у своїй державі та написавши кілька десятків робіт з теми виконання на практиці прав в'язнів, дійшла висновку, що «слово «права» може застосовуватися лише тоді, коли є чіткі процедури, що забезпечують користування ними, а неупереджені, громадські та компетентні органи — у більшості країн та судів — гарантують застосування таких процедур» [14, 28].

Дослідження літературних джерел [8, 47–58; 13, 21–23] з питань пенітенціарного права показало існування тезису, що покарання у боротьбі зі злочинністю виконує допоміжну роль. Це твердження є вірним щодо системи заходів,

які держава використовує для профілактики злочинів, зниження злочинності, усунення її причин та умов. На підтвердження цього слід зазначити, що гуманістичні ідеї Монтеस्क'є, Бекарія та інших авторів про те, що навчене досвідом суспільство краще попередить злочин, ніж буде вимушене карати за нього. Проте серед заходів державного реагування на вже вчинені злочини і осіб, що їх скоїли, покаранню надається важливе значення. В ньому від імені держави виражається негативна оцінка вчиненого злочину і самого злочинця. Зменшення цієї ролі покарання суперечить його каральній і попереджувальній суті як найгострішого, найсуворішого заходу державного примушування, що застосовується за вироком суду до осіб, які вчинили злочини.

Однак на практиці роль покарання перебільшена [12, 4; 13, 32–46], тому що об'єктивно знаходиться на поверхні та не потребує додаткових зусиль з боку державних органів. Виправна роль пенітенціарного законодавства є більш бажаною для суспільства, незважаючи на те, що є більш затратною як у фінансовому сенсі, так і у часовому. Але саме вона дозволяє зменшити кількісний показник злочинів й відповідно до цього актів застосування покарання. Аналіз Конституції України [1], кримінального законодавства [2; 3, 21–27; 4, 1216–1218] та практиці його застосування переконують, що держава приділяє покаранню досить велике значення у виконанні свого обов'язку захищати суспільний лад, політичну та економічну системи, всі форми власності, права і свободи громадян, а так само правопорядок від злочинних посягань. Досить зазначити, що у Кримінальному кодексі України [2] більшість статей передбачають позбавлення волі. Позбавлення волі превалює і в судовій практиці. Причини цього полягають не тільки в зростанні злочинності, а й в поширеності у громадській, в тому числі професійній, правосвідомості антигуманної думки, що найкращий засіб боротьби зі злочинністю — покарання. Проте, позитивний досвід розвинених країн відображає стійку тенденцію зміни позиції покарання на більш гуманну. Історія боротьби зі злочинністю у багатьох країнах, незалежно від їх суспільного ладу, свідчить, що саме покарання не дає бажаних наслідків. Навпаки, жорстокість покарання спонукає винного замислюватися в його несправедливості, робить засудженого більш жорстоким, породжує в його свідомості почуття образи, неповаги до суспільства, держави, її законів. Тому значущість покарання у боротьбі зі злочинністю визначається не його жорстокістю, а справедливістю, невідворотністю, своєчасністю та неминучістю застосування за кожний вчинений злочин. Роль, значення і виконання мети покарання багато в чому залежать від правильності його призначення і реалізації. Воно повинно бути відповідним тяжкості вчиненого злочину. Тільки таке покарання винний та інші особи сприймають як остаточний і дійсно заслужений наслідок злочинної поведінки.

У той же час усвідомлення виправної ролі кримінально-виконавчої системи є стратегічним завданням, тому що найчастіше саме за її допомогою держава впливає на зменшення злочинності у суспільстві. Треба зауважити, що у цьому випадку результат не досягається миттєво, однак він є більш ефективним, оскільки дозволяє особам, що порушили законодавство, стати корисним

членом суспільства. Відображаючи співвідношення покарання й виховної ролі можна відзначити, що для дійсного виховання особистості за деструктивним діянням (у вигляді покарання) обов'язково повинен бути конструктивний вплив (у вигляді виховного акту). В протилежному випадку особистість залишається під впливом деструктивних сил, озлоблена й не сприймає себе частиною суспільства (не бажає приносити користь суспільству), що веде до криміналізації особистості у суспільстві.

Однак лише міжнародне ухвалення прав в'язнів та їх визнання на міжнародному рівні не може зробити національну пенітенціарну систему ефективною, що полягає у зниженні рівня злочинності у суспільстві. Тому оптимізація кримінально-виконавчої системи є актуальним завданням, що треба вирішувати шляхом усунення дисбалансу між функціями кримінально-виконавчого права. Практично найбільше питань та неузгоджень між задекларованими у кримінально-виконавчому кодексі гуманістичними принципами та дійсним положенням осіб, які здобули покарання, виникає під час знаходження цих осіб у місцях позбавлення волі та у період після закінчення строку покарання. Отже, пропонується розробити чітку покрокову програму реформування кримінально-виконавчої системи України.

Система має стабільну структуру, коли її ролі з покарання й виховання збалансовані. Однак на практиці відповідності гуманістичним теоретичним засадам складових кримінально-виконавчої системи заважає ряд соціально-економічних проблем, зокрема:

- 1) фінансування пенітенціарної системи;
- 2) зайнятість засуджених в'язнів;
- 3) працевлаштування осіб, які відбули покарання;
- 4) соціальне стимулювання осіб, які відбули покарання.

Так, фінансування системи кримінально-виконавчих установ є основою існування системи. Без належного фінансування неможливо побудувати збалансовану стабільну систему, що приноситиме користь суспільству. Проте на практиці спостерігається тенденція до недофінансування кримінально-виконавчої системи. Це пов'язано із загальною соціально-економічною та політичною ситуацією, коли фінансові засоби направляються у першу чергу на проекти, що здатні принести скорішу фінансову користь суспільству, поповнити соціальні бюджети.

Кримінально-виконавча система вважається виключно дотаційним явищем, й у теперішній час не розглядається як система, що здатна окупити власне існування. Таким чином, у ситуації недостатнього фінансування кримінально-виконавча система не може бути ефективною й задовольняти усі вимоги. Тому можна спостерігати дисбаланс у бік однієї з ролей кримінально-виконавчої системи — у бік покарання. Однак забезпечити покарання — це ще не означає вирішити проблему злочинності. Головним чинником зменшення злочинності у суспільстві є виховання суспільства в цілому й кожного окремого члена суспільства. Основним засобом повернення суспільству його члена, який відбув покарання, здоровим й корисним є його корекція як у психологічному, так

й у соціальному відношенні. Тому, врізаючи фінансування кримінально-виконавчої системи, держава загалом урізає її функції, що призводить до неефективності всього процесу покарання й виправлення. Приймаючи до уваги, що у найближчий час у нашій країні навряд з'являться додаткові фінансові засоби, які держава зможе направити на розвиток кримінально-виконавчої системи, необхідно вживати заходів до трансформації системи із розряду дотаційних до системи, яка сама себе окупає.

Так, як засіб зменшення видатності кримінально-виконавчої системи необхідно застосовувати цільове використання проектів, необхідних народному господарству. При цьому система зменшує витрати, а держава отримує додаткову вигоду, використовуючи працю засуджених у депресивних галузях господарства.

Іншим засобом вирішення проблеми фінансування є оптимізація підвищення ефективності використання майна випраних установ. Відомо, що неефективне використання майна призводить до додаткових витрат на його утримання. Тому треба провести інвентаризацію всіх земель й об'єктів системи виконання покарання, при цьому головну увагу приділити ефективності використання майна кримінально-виконавчими установами, що надасть змогу не тільки зменшити накладні витрати, але й отримати додаткові кошти, які можуть бути спрямовані державою на удосконалення виховної системи.

При розв'язанні вказаної проблеми виникають сумніви щодо етичного боку підходу до того, що кримінально-виконавча система має бути самоокупною за рахунок праці осуджених в'язнів. Проте на існуючій стадії фінансового розвитку держави це єдиний можливий вихід. У протилежному випадку реформа не розпочнеться через економічну невизначеність.

У свою чергу проблема фінансування тісно пов'язана з завданням трудової зайнятості засуджених. При незадовільному фінансуванні неможливо організувати достатню трудову зайнятість засуджених (заважає нестача основних засобів виробництва, сировини). Відсутність зайнятості осуджених веде до недоотримання додаткових коштів пенітенціарною системою, тому вона залишається виключно дотаційною, відбираючи кошти з державної скарбниці.

Будучи покаранням за скоєний злочин, кримінальне покарання переслідує взаємопов'язані і взаємообумовлені цілі виправлення, виховання засудженого і попередження вчинення злочину як засудженим, так і іншими особами. Покарання має основні завдання: покарати, виправити і виховати засудженого, а також попередити злочин (тобто здійснити загальну і спеціальну профілактику). Зайнятість засуджених ув'язнених допомагає вирішити основне завдання їх виховання. Практично не забезпечивши їх працею, система не виконує своїх функцій, тому її робота не є ефективною.

Наступним етапом вирішення проблеми реформування кримінально-виконавчої системи є організація працевлаштування осіб, що звільнені від відбування покарання.

Вирішення цієї соціальної проблеми є важким кроком при переході від кримінально-виконавчої системи, що орієнтована на покарання, до збалансованої системи, у якій покарання та виправлення займають свої місця. Соціаліза-

ція особи, яка відбула покарання, є важним етапом її виховання. Тим самим гарантує результативність всього виправного процесу й зниження загального рівня злочинності за рахунок попередження рецидиву. Навряд можна говорити про достатній рівень соціалізації особи у період відбування нею покарання (хоча у майбутньому необхідно прагнути саме до цього, щоб прискорити процес адаптації й повернення особи, яка отримала покарання, у суспільство як корисної особистості). Відбуваючи покарання, засуджений знаходиться у ізольованому середовищі, не може вільно контактувати з іншими членами суспільства і його інститутами, не має можливості соціально організувати власне життя й не проявляє суспільної ініціативи. Все це достатньо співвідноситься із завданням кримінально-виконавчої системи як карної системи. Однак, зробивши висновок, що для ефективності кримінально-виконавчої системи необхідно забезпечити баланс покарання й виховання, треба визнати, що без соціальної адаптації все зроблене для виправлення особи може бути нівельоване середовищем, в яке вона потрапляє після відбування покарання. Тому організація працевлаштування осіб, яких було покарано, важлива для суспільства, оскільки є основною складовою частиною процесу виховання.

Це питання пов'язане з проблемами фінансування кримінально-виконавчої системи в цілому. Так, необхідне забезпечення фінансування програм із соціальної адаптації осіб, звільнених від відбування покарання. Одним із інструментів соціальної адаптації особистості могла бути система квотування трудових місць на державних підприємствах, у першу чергу у сферах, де дозволено використання низькокваліфікованої праці. У цьому випадку кримінально-виконавча система матиме гарантовану кількість місць для влаштування осіб, які звільнені від відбування покарання. Крім того, з'являється можливість оцінювати ефективність пенітенціарної системи. Також необхідно розробити ряд заходів, які допоможуть налагодити податкові відносини держави із комерційними структурами. Так, як діюча міра, яка стимулюватиме до соціалізації колишніх в'язнів, може бути програма надання податкових пільг недержавним підприємствам, що можуть використовувати працю осіб, звільнених після відбуття покарання. У цьому випадку комерційне підприємство більш охоче прийматиме на роботу звільнених осіб. Цей крок у свою чергу дозволить зменшити державні витрати на соціальну адаптацію шляхом передачі частини соціальних зобов'язань перед колишніми в'язнями на комерційне підприємство, тобто на роботодавця.

Вирішення проблеми соціального стимулювання колишніх в'язнів є складовим завданням реформування кримінально-виконавчої системи. Як відомо, питання соціальної адаптації постає гостро перед особою, яка відбула покарання й наполегливо намагається влитися у повноцінне життя. Проте навіть великого бажання колишнього в'язня буває замало для цього, тому що інші члени суспільства найчастіше не приділяють йому уваги, лякаються «кримінального минулого». Тому необхідно запровадити інститут соціальної підтримки — механізм, коли будь-який суб'єкт (правопорядність якого загальновідома) поручається перед суспільством за особу, яка відбула покарання.

Таким чином, турбота про права в'язнів є головною передумовою будь-якої карної політики, що претендує на розважливість, превентивність і зацікавленість у громадянській безпеці та якості життя громадян.

Проведений аналіз чинної національної нормативно-правової бази, монографій з питань прав в'язнів, міжнародного законодавства, а також практики дозволив виявити дисбаланс між карною й виховною функціями пенітенціарної системи. Відображене співвідношення покарання й виховної ролі доводить, що для дійсного виховання особистості за деструктивним діянням обов'язково повинен бути конструктивний вплив. Тому для впровадження стабільної системи пропонується розробити чітку покрокову програму реформування кримінально-виконавчої системи України, що складається з розробки практичних заходів вирішення проблем фінансування пенітенціарної системи, зайнятості засуджених в'язнів, працевлаштування осіб, які відбули покарання, соціального стимулювання осіб, які звільнилися після відбуття покарання. Центральною ідеєю запропонованої програми є розбудова інституту соціальної підтримки, що забезпечуватиме визнання суспільством того факту, що покарані особи лишаються його членами, зберігають більшість прав громадян, їм гарантуються специфічні права.

Література

1. Конституція України. — К., 1996. — 43 с.
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III // *Голос України*. — 2001. — № 107.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України // *Відомості Верховної Ради України*. — 2004. — № 3.
4. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23 червня 2005 р. // *Відомості Верховної Ради*. — 2005. — № 30.
5. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. — К., 2004. — 38 с.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року // *Права людини: Міжпар. договори України*. — К., 2001.
7. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: Затв. наказом Державного департаменту виконання покарань від 25 грудня 2003 р. // *Офіційний вісник України*. — 2003. — № 52, т. 2.
8. Дремлюк В. Права заключенных: международные стандарты и реальность // *Юридический вестник*. — 2004. — № 4. — С. 47–58.
9. Резолюція 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 5 жовтня 2005 року.
10. Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи: Указ Президента України від 20 січня 2006 р. // *Офіційний вісник України*. — 2006. — № 4. — С. 24–27.
11. Європейські стандарти тримання в'язнів // *Харківська правозахисна група*. — Х., 1998. — С. 35–48.
12. Кусайкин А. Г. Про реформування пенітенціарної системи України // *Право України*. — 2005. — № 10. — С. 4.
13. Шестаков Г. Н. Загальна декларація прав людини: реальність та міфи. — Х., 2001. — 64 с.
14. Платек М. Права злочинців (Захист прав в'язнів) // *Кур'єр ЮНЕСКО*. — 1998. — № 8. — С. 21–34.
15. Посенко А. Г. Ми повинні піклуватися про них? // *Юридичний журнал*. — 2005. — С. 11.